СРПСКА ГРАМАТИКА

ЗА

НИЖЕ ГИМНАЗИЈЕ И РЕАЛКЕ

У

КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

ПРВИ ДЕО

НАУКА О ГЛАСОВИМА

САСТАВИО

Стојан Новаковић

У БЕОГРАДУ

ИЗДАЊЕ И ШТАМПА ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ

1879

Цена 40 пара дин.

СРПСКА ГРАМАТИКА

ЗА

НИЖЕ ГИМНАЗИЈЕ И РЕАЛКЕ

У

КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

ПРВИ ДЕО

НАУКА О ГЛАСОВИМА

САСТАВИО

Стојан Новаковић

У БЕОГРАДУ

ИЗДАЊЕ И ШТАМПА ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ

1879

Главни основи, по којима сам израђивао ову књижицу, казани су у врстама што иду.

Ценећи по заслузи све на што се треба обзирати ради места науке у наставном плану и ради развића деце, која овом књигом треба да положе основе знању свога народнога језика, ја сам се ипак старао, да лакост поуке, око које сам се веома трудио, не купим по губитак или по накажење научних основа граматике, јер имам уверење, да се ни најнижи ступњи наставе, за то што су најнижи, не морају косити с највишима, и надам се, да ће литерарна и наставничка вештина моћи (ако не сад, оно временом) постићи, да и оно, што се учи у почетку, служи на корист и самоме свршетку научног образовања, тако, да се при свршетку не мора нити заборављати нити напуштати оно што се у почетку учило.

Овога ради више сам се трудио, да разне гласовне законе објасним познатијим и за децу лако појмљивим примерима, него што сам се обзирао на систематичну потпуност, за коју држим да остаје као задатак вишој настави.

С тим погледом је и самој овој књижици опсег одређен. Ја сам се више старао, да наука о гласовима буде чврста основа за учење других делова граматике у нижим средњим школама, него да од ње начиним систематички до дна исцрпену целину. Старао сам се, да осим основних гласовних закона, не изостане ниједан

од оних генералнијих гласовних процеса, који ће професору бити луча светлости, кад стане тумачити постајање основа и облика (речи).

У називима, као и у свему осталом, наћи ће се новине према досадашњој нашој школској књижевности ове врсте. Дужан сам казати, да се за новину никад нисам машао тек да бих се буди чим одвојио од досадашњега, него да сам новину увек уводио с уверењем, да ће њоме бити и добитка и олакшице. Што се тиче назива посебице, свак ће ми лако поверовати, да удесни или неудесни називи много помажу или одмажу и самоме учењу науке.

Новина је у правопису, што сам изоставио ъ, којим се до сад самогласник *р* од сугласника *р* разликовао. Кад се место тога ъ почне писати ' (апостроф), држим да ће бити уклоњена једина озбиљна недоследност из системе нашега садашњег правописа. С тога сам мислио, да би и тај последњи исправак требало да извршимо у име истинског поштовања према неумрломе основаоцу нашега правописа.

На послетку да речем што и о предавачу, јер он школској књизи душу даје својом живом речју и својом предавачком вештином, која није лака. Што више времена проведе наставник с приступом, који је из многих разлога добио у свој круг оне чланке који се сад у њему читају, што му предавање приступа буде више друговало с практиком у читанци и на примерима — коју практику и за све остало ја не умем довољно препоручити — то ће бити поузданији напредак и у познавању нашега језика — којим се ми по правди толико поносимо — и у учењу ове науке.

Гдекоји опет прецењују вредност честитога предавача толико, да се због тога премало обзиру на удес-

ност школске књиге. Ако се они држе онога што владика Данило говораше Вуку Мандушићу (кад је плакао за својим у боју пребијеним џевerданом), рекавши му: „У рукама Мандушића Вука биће свака пушка убојита” — ја бих им одговорио, да је, при свем том, и Вук Мандушић знао, за што плаче за својим опробаним џеверданом.

11. Августа 1879
У Београду.

Ст. Новаковић

ПРИСТУП.

I.

О граматици и језику.

1.

Шта је граматика.

Граматика је наука о језику; у њој се излажу закони, по којима што у језику бива.

2.

Из чега је састављен језик.

Све што човек пише, беседи или говори, састављено је из *мислй*, које се једна с другом склапају и једна из друге изводе. Чим се пак која *мисао изговори*, одмах постаје *реченица*. Мисао је, дакле, неизговорена реченица, а реченица је изговорена мисао.

Реченице су састављене из разних *појединих речи*.

Поједине речи разликују се опет по томе, што се једне (и то највећи део њих) јављају у језику у *променљивим облицима*, а друге се виђају у језику свагда једнаке, у *непроменљивим облицима*.

Све пак без разлике *поједине речи* састављене су из *слогова*, а слогови су састављени из *гласова*.

3.

Основе и наставци.

У свакој појединој речи с променљивим облицима ваља разликовати *основу* и *наставке*. *Основа* је онај део у речи, по коме она има своје значење, и који се никад не мења а да се с његовом променом и значење не промени. *Наставци* су слогови и гласови, који се основи на крају додају. У примерима: зуб*а*, зуб*у*; зуб**ић**, зуб**ић***а*, зуб**ић***у*; лип*а*, лип*е*, лип*и*, лип*у*; лип**ик**, лип**ик***а*, лип**ик***у*; сел*о*, сел*а*, сел***ити***; писа*ти*, пис**м***о*, пис**мен** виде се по разлици слова основе и наставци. Наставци су дебљим и положеним, а основе су обичним словима наштампане.

4.

Наставци за основе и наставци за облике.

Али из истих горњих примера види се, да су наставци двојаким словима наштампани, дебљим и положеним, па из значења, које речи имају, кад су уз њих само једни или кад су и други наставци, види се, да су наставци двојаки. Једни од њих знатно мењају само значење, — и то су *наставци за основе*; другима се пак мења само *облик* речима, а значење остаје непромењено, — и то су *наставци за облике* (речи).

I. ПРИМЕРИ НАСТАВАКА ЗА ОСНОВЕ.

а. Зуб — зуб*ић*; град — град*ић*; пањ — пањ*ић*: нож — нож*ић*; прст — прст*ић*.

б. Бан — бан*ица*; краљ — краљ*ица*; кмет — кмет*ица*; капетан — капетан*ица*; другар — другар*ица*; играч — играч*ица*.

в. Рог — рог*аљ*; кус — кус*аљ*; мрк — мрк*аљ*.

г. Ресав(а) — Ресав*ац;* Крајин(а) — Крајин*ац;* Ваљев(о) — Ваљев*ац;* Загор(је) — Загор*ац;* Примор(је) — Примор*ац.*

д. Воћ(е) — Воћ*ар;* стакл(о) — стакл*ар;* седл(о) — седл*ар;* риб(а) — риб*ар.*

е. Вида(ти) — вид*ар;* зида(ти) — зид*ар;* врача(ти) — врач*ар;* писа(ти) — пис*ар;* штампа(ти) — штамп*ар.*

ђ. Храни(ти) — хран*итељ;* роди(ти) — род*итељ;* учи(ти) — уч*итељ.*

II. ПРИМЕРИ НАСТАВАКА ЗА ОБЛИКЕ.

зуб, зуб*а,* зуб*у,* зуб*и;* крањ, краљ*а,* краљ*ем,* краљ*еви.*
воћ*е,* воћ*у,* воћ*ем;* мест*о,* мест*а,* мест*има.*
чита*ти,* чита*м,* чита*х,* чита*о,* чита*вши,* чита*н.*
писа*ти,* пиш*ем,* писа*х,* пиш*у,* писа*вши.*

5.

Основе и корени.

Корен је онај једносложни део у основи, који се даље делити не може. Он је каткад сам собом и корен и основа, али су основе понајвише од корена својим наставцима изведене. У *шити* основа је *ши,* а у *шивење* — *шивен,* међу тим је корен и у једном и у другом примеру **ши**, па су у првом примеру корен и основа једнаки. Тако је у *градски* основа *градск,* у *градић* — *градић,* у *градац* — *градац,* у *градити* — *гради,* у *грађење* — *грађен,* — а свима је тим основама корен **град**, и од тога су корена, као што се види, дометањем наставака постала сва она различита значења. Исто је тако у *пити* основа *пи,* у *појити* — *поји,* у *појење* — *појен,* у *напајати* — *напаја,* у *напојница* — *напојниц* — а свима је тим основама корен **пи** (који је у првом примеру у једно и основа), и од њега су све постале.

II.

О врстама речи.

6.

Колико има врста речи.

По ономе што значе све се речи могу поделити на девет врста, а то су: *именице, придеви, бројеви, заменице, глаголи, прилози, предлози, свезе* и *усклици.*

Првих пет врста — *именице, придеви, бројеви, заменице* и *глаголи* — имају променљиве облике, а последње четири — *прилози, предлози, савези* и *ускици* — никад се не мењају.

Од првих пет врста с променљивим облицима, прве се четири — *именице, придеви, бројеви* и *заменице* — мењају на један начин, по *падежима*, и зову се и једним називом — *пменима. Глаголи* се мењају по *начинима, временима* и *лицима.*

7.

Именице. Подела на стварне и мислене.

Именице су речи, које су имена стварима или лицима.

Све се именице могу поделити на *стварне* и *мислене*. *Стварне* су оне, које се могу познати чулима, као што су: *град, птица, сено, дрво, камен, вода, кућа, со*, итд. *Мислене* су пак оне, које именују какву *радњу, бивање, стање, својство* или *каквоћу*, те које се као ствар само памећу замишљају, нпр.: *певање, гледање, сан, сиромаштво, богатство, лепота, сласт, горчина, милина, младост, задовољство, висина, слава* итд.

8.

Подела стварних именица

Стварне се именице могу опет по своме значењу поделити на две врсте, и могу бити:

1. *Особне,* које као име припадају само једној ствари, предмету или лицу, нпр.: *Милан, Петар, Јанко, Морава, Србија, Ниш, Врања, Лесковац, Ваљево, Шабац, Дрина, Херцеговина, Босна, Далмација.*

2. *Заједничке,* које као име припадају појединце мноштву у главноме једнаких ствари или лица једне врсте или једнога рода, нпр.: *књига, перо, дивит, школа, соба, кућа, хаљина, прозор, зид* итд.

Заједничке се именице могу опет по своме значењу поделити на две врсте:

1. *Збирне,* у којима једно заједничко име не значи само једну ствар или лице, него више њих заједно, нпр.: *цвеће, дрвље, трње, орашје, зверје, народ, јато, чопор, стадо, момчад, телад, живина,* итд.

2. *Вештаствене* (материјалпе), које значе градиво или материју, од које се или којом се разне потребе у животу граде или памирују, нпр.: *злато, сребро, храна, жито, песак, сено, млеко, сир, месо,* итд.

На послетку заједничке се именице могу поделити и по томе, што једне значе *предмет* или *ствар* какву, а друге *што живо*, нпр: *човек, жена, дете, момак, девојка, јунак, певач, лопов, теле, во, коњ, ждребе, свињче, птица* итд. и *брег, појас, камен, маљ, стуб, млин, перо, сто* итд.

9.

Подела именица по родовима.

Именице се још деле *по родовима,* тако да је свака, ма шта значила, или *мушкога,* или *женскога* или *средњега*

рода. *Човек* је н. пр. рода *мушког*, *жена* је рода *женског*, а *дете* је рода *средњег*. Ниједна именица не може имати сва три рода, већ један ма који између њих.

10.

Придеви.

Придеви су речи, којима се оно, што значи имепица уз коју се придену, описује по својој каквоћи, својствима или особинама. нпр. *леп*, *ружан*, *сјајан*, *мек*, *топал*, *зелен*, *прав*, *сух*, *мокар*, *бистар*, *дивљи*, *простран*, *попов*, *кнежев*, *сеоски*, *српски*, *словенски*, *велики*, *мали*, итд.

Придеви нити значе ствар ни лице, нити се њима *именује* својство или каквоћа [1], него се њима *описује* оно што значе имепице. За то придеви стоје увек *уз именице* [2], и како су намењени, да се могу свакој именици приденути, то се они и разликују од именица поглавито тиме, што сваки придев мора имати *сва три рода* — мушки, женски и средњи — нпр.: *зелен*, *зелена*, *зелено*; *мален*, *малена*, *малено*; *велики*. *велика*, *велико*; *попов*, *попова*, *попово*, итд.

11.

Бројеви.

Број је име количини; њим се, т. ј., показује колико има чега на број, или где је што по броју на реду. За то се и деле на *просте*, који показују само количину,

[1] Својство и каквоћу именују мислене именице, које су од придева изведене, нпр. *белоћа*, *топлота*, *јасност*, *младост*, *светлост*, *висина*, *ширина*, *равнина*, *давнина* итд.

[2] Неки пут се именица изреком не каже, као што је случај у примерима: *Сит гладну* не верује, *Богати* нађе доста пријатеља — али су и ту придеви приденути уз именицу *човек*, која није изреком казана.

нпр.: *пет*, *десет*, *двадесет*, *тридесет*, *сто*, *хиљада*, *милион* итд. и *редне*, који показују где је што по броју на реду, нпр.: *први*, *пети*, *десети*, *двадесети*, *тридесети* итд.

Прости бројеви нису ништа друго него именице, а неки се и данас ничим не разликују од имениц̑а; *редни* су пак у ствари *бројни придеви*, и за то и имају сва три рода као и придеви, нпр.: *први*, *прва*, *прво*; *десети*, *десета*, *десето*, итд.

12.

Заменице.

Заменице су речи, којима се именице, придеви и бројеви замењују с обзиром на лица — прво, друго и треће. У реченицама: *Ја* говорим — *Ти* говориш — *Он* говори — *Ми* говоримо — *Ви* говорите — *Они* говоре, заменице су: *Ја, ти*, *он*, *ми*, *ви*, *они*, и оне стоје место особних имена оних лица која говоре. Заменице *овакав*, *такав*, *онакав* стоје место придева, који се не казују поименце, а заменицом *какав* чини се питање за непознат придев. Заменице *оволико*, *толико, онолико* стоје место мере или броја, а заменицом *колико* пита се за непознат број или меру.

Према овакој својој природи заменице се и деле на *личне* или *именске*, које стоје место особних именица, и на *придевне*, које имају разна значења, и говоре се у сва три рода као придеви.

13.

Личне заменице.

Личне или *именске* заменице деле се по лицима овако:

Првога лица (које говори) . . . . *ја*, *ми*.
Другога лица (коме се говори) . . . . *ти*, *ви*.
Трећега лица (о коме се говори):

1. Познатог	*он, она, оно.* *они, оне, она.*
2. Непознатог (упитног и савезног)	*ко* (за лица) *што* (за све остало).
3. Неодређеног	*неко (нетко), нешто.*
4. Одреченог	*нико (нитко), ништа.*
5. Сложене	*свако (сватко), свашта.* *којеко, којешта.*

Свакога лица (и првога и другог и трећег): *себе* или *се.*

14.

Придевне заменице.

Придевне заменице се деле по своме значењу на четири главне врсте. Оне су: 1. *за присвајање*; 2. *за показивање*; 3. *за каквоћу*; 4. *за количину.*

1. Придевне заменице за присвајање:

Првога лица	*мој, -а, -е.*
Другога лица	*твој, -а, -е.*
Трећега лица	
1. Познатог	*његов, -а, -о; њен, -а, -о; њезин, -а, -о.* *њихов, -а, о; њихан, њихна, -о.*
2. Непознатог (упитна и савезна) . .	*чиј, -а, -е.*
3. Неодређеног	*нечиј, -а, е.*
4. Одреченог	*ничиј, -а, -е.*
5. Сложене	*свачиј, -а, -е* *којечиј, -а, -е.*
Свакога лица	*свој, -а, -е.*

2. Придевне заменице за показивање.

Првога лица	*овај (ови), ова, -о.*
Другога лица	*тај, та, то.*
Трећега лица	

1. Познатог . . . . *онај (они), -а, -о.*
2. Непознатог (упитна и савезна) . *који, -а, -е.*
3. Неодређеног . . . . *некоји, -а, -е; (неки, -а, о).*
4. Одреченог . . . . *никоји, -а, -е.*
5. Сложене . . . . *свакоји, -а, -е; (сваки, -а, о), којекоји, -а, -е.*

Свакога лица . . . . *сам, -а, -о.*[1]

3. Придевне заменице за каквоћу.

Првога лица . . . . . . *овакав, -ква, -кво (оваки, -е, а).*
Другога лица . . . . . *такав, -ква, -кво (таки, -а, -о).*
Трећега лица

1. Познатог . . . . *онакав, -ква, -кво (онаки, -а, о).*
2. Непознатог (упитна и савезна) . *какав, -ква, кво (каки, -а, -о).*
3. Неодређеног . . . *некакав, ква, кво (некаки, -а, -о).*
4. Одреченог . . . . *никакав, -ква, -кво (никаки, -а, -о).*
5. Сложене . . . . *свакакав, -ква, -кво (свакаки, -а, -о). свакојак, -а, -о (свакојаки, -а, о). којекакав, -ва, -во (којекаки, -а, -о).*

Свакога лица . . . . . *исти, -а -о.*

4. Придевне заменице за количину.

Првога лица . . . . *оволики, -а, -о.*
Другога лица . . . . *толики, -а, -о.*
Трећега лица:

1. Познатог . . . . *оволики, -а, -о.*
2. Непознатог (упитна и савезна) . *толики, -а, -о.*
3. Неодређеног (без разликовања родова) кад је мање од пет.

[1] Значи: без икога или без ичега другог.

(нпр.: *неколика човека, неколика повесма; неколике жене, неколике паре*)	*неколика, -е.*
(кад је пет и више)	*неколико.*
4. Одреченог (само у средњем роду)	*николико.*
5. Сложене.	*васколик, -а (сваколика), -о (свеколико).*
Сваког лица	*сав (вас), сва, све.*

15.

Глаголи.

Глаголи су речи, које значе *да се нешто ради*, или *да нешто бива*, нпр.: *певати, играти, плакати, седети, викати, сијати, белети се, црнети се, смејати се, блистати, чути, видети, поћи*, итд.

16.

Шта показују облици глаголски.

Како глаголи показују радњу или бивање, у њиховим се облицима често разликује *време*, у које се та радња или бивање догађа, и *лице* (прво друго и треће), коме се та радња или бивање приписује нпр.: *Ја певам — Он је певао — Ви сте били запевали — Ти ћеш певати — Сунце сија — Звезде ће сијати — Злато се сјајало — Платно ће се белити — Ливада се зелењаше.*

Осим *времена* и *лица* разликује се у бележењу радње глаголске и *начин*. Ако се, на прилику, у радњи глаголској зна и *лице* и *време*, онда је она казана *начином одређеним*, у ком се разликују времена и знаду лица. Тако су сви горе наведени примери казани *начином одређеним*. Ако ли се казивањем радње и бивања не раз-

ликује *ни лице*, *ни време*, него се радња и бивање просто именују, као што је у примерима: *певати*, *свирати*, *играти*, *читати*, *говорити*, *ићи*, *спавати* итд., онда су радња и бивање казани *начином неодређеним*. Још се разликује *начин заповедни*, којим се казује заповедање, мољење, нуђење, итд., нпр.: *певај*, *свирај*, *играј*, *читај*, *говори*, *иди*, *спавај*, итд.

17.

Подела глагола по врсти радње.

По врсти радње коју глаголи значе, они могу бити:

1. *Прелазни*, у којих се увек зна ма какав предмет на коме се њихова радња врши, нпр. *садити (воћку)*, *копати (земљу)*, *вадити (воду)*, *пити (вино*, *ракију* итд.). *косити (сено)*, *жети (пшеницу)*, *носити (хаљине)* итд.

2. *Непрелазни*, у којих нема предмета, на коме би се њихова радња вршила. За то они осим радње и значе понајчешће бивање, нпр. *белети*, *црнети*, *зеленети*, *копнети*, *сијати*, *тећи*, *тонути*, *бленути*, *зијати*, *блејати*, *ићи*, *спавати*, *трајати*, *постати*, *настати*. *остати* итд.

3. *Повратни*, у којих се радња врши на самоме ономе ко је ради. Они увек имају уза се свакога лица личну заменицу *се*, нпр.: *радовати се*, *плашити се*, *бојати се*, *хвалити се*, *мрзити се*, *слагати се*, *свађати се*, итд.

18.

Подела глагола по трајању радње.

По времену трајања оне радње или бивања, које глаголи значе, они могу бити:

1. *Несвршени*, у којих се радња показује као трајна или непрекидна, и простор јој се трајања не ограничава, нпр.: *писати*, *певати*, *кметовати*, *плакати*, *војевати*, *ратовати*, *тећи*, *летети*, *горети*, итд.

2. *Свршени*, који значе, да им се радња догађа у неком ограниченом простору времена, нпр.: *лупнути*, *дати*, *стати*, *скочити*, *крочити*, *записати*, *запевати*, *истећи* итд.

3. *Учестани*, који значе, да им се радња, била свршена или несвршена, понавља или учестава, нпр.: *лѐтати*, *сѐдати*, *стȁјати*. *прогоревати*, *noћивати*, *мицати*, итд.

19.

Прилози.

Као год што придеви описују оно што значе именице, тако *прилози* описују радњу глаголску; и као год што се придеви увек придевају именицама, тако се и *прилози* већином прилажу глаголима. За то *прилози* казују *где* се, *кад* се и *како* се збива оно што значе глаголи, нпр: Ради *лепо* — Пева *ружно* — Устао *касно* — Отишао *јутрос* — Нашао га *далеко* — Седи *близу* — Доћи ће *сад* — Рећи ће му *наустице* — Говори *француски* — Зна *руски* — Научио је *доста* — Не лаже *никад*, итд.

Неки пут се *прилози* мећу и уз придеве, да покажу колике је мере оно својство или каквоћа што се приписује именици, нпр. Човек *необично* леп — Град *веома* тврд — Коњ *врло* тврдоуст — Ученик *јако* вредан — Задатак *једва* добар — Ко је *највише* крив — Овај је *најмање* заслужан, итд.

20.

Предлози.

Предлози су речи, којима се казује веза међу именицом и именицом или међу радњом глаголском и именицама — у погледу на *место*, *правац*, *простор*, *време*, *узрок* итд. Нпр.: Црква *на* брду — Ливада *у* долу — Ограда *уз* кућу — Лети *под* облаке — Плива *преко* реке

— Шири се *по* гори — Дошао *до* нас — Гледа *кроз* стакло — Село *за* гором — *За* јутра — *За* кнеза Лазара — *Пред* пролеће — *На* Ђурђев дан — *Због* суше — *У* гњеву — *Из* зависти.

21.

Свезе.

Свезе су споне или копче у језику, којима се речи или реченице једна за другу везују, нпр.: Ми *и* они — Ја *или* он — Јешћемо *ако* даду — Ту је Милош *а* ту је *и* Вук — Ја ћу живет' *па* умрети — Дете једва дочека *и* пође с њим — Он иште *те* иште — *Ја* право *ја* никако — *Нити* грми, *нит'* се земља тресе, *нит'* удара море о брегове.

22.

Усклици.

Усклици нису праве речи, него гласови, којима се или осећање исказује, или природним звуцима подражава, нпр.: ах, а, ао, хеј, еј, јао, ау, и, их, о, ој, ох, леле, куку, буђ, пљус, тап, прас, цмок, иш, итд.

III.

Подела граматике као науке.

23.

Језик стари и садашњи.

Језик је главно обележје народности и један од главних знака, по којима се народ од народа разликује. Па као што се у народу све остало мењало и има своју прошлост, тако се и језик, ако и полагано, мењао и предру-

гојачавао, и има своју прошлост. Тога ради и *граматика* као *наука о језику* може показивати *језик* или *по садашњости*, т. ј. по садашњем изгледу и склопу његовом, или *по прошлости*, излажући како је што у језику некад било и каквим је путем мало по мало постало ово што сад имамо.

У овој граматици говориће се о српском језику само по његовом садашњем стању, а прошлост ће се узети у помоћ само онда, кад се без ње садашње стање не може како ваља објаснити.

24.

Делови граматике.

Напред је речено, да је језик састављен из реченица, речи (облика), основа и гласова (члан 2—4). Према томе и граматика има ова четири дела:

Део први — науку о гласовима, која учи о *гласовима*, као о најситнијим саставним деловима језика. У *науци о гласовима* излажу се закони, по којима се гласови састављају и слажу у речима;

Део други — науку о основама, која учи, како основе постају од корена и једна од друге, и како им се, према томе, значење мења и грана;

Део трећи — науку о облицима (речима), која показује, како од основа постају облици, или како свој облик мењају речи с променљивим облицима;

Део четврти — науку о реченицама, која показује, како се речи у језику — па биле с променљивим или с непроменљивим облицима — употребљују за казивање мисли или склапање реченица.

ДЕО ПРВИ

НАУКА О ГЛАСОВИМА.

I.

Постанак и подела гласова.

25.

Говорна оруђа.

Гласови, из којих је састављено све што је у човечанском говору, постају оруђима смештеним у грудној дупљи и у глави човечијој. Та су оруђа:

1. *Плућа* (бела џигерица) с мишићима у грудној дупљи, оруђе којим човек дише;

2. *Душник*, цев у грлу, кроз коју дах из плућа у уста и даље на поље пролази;

3. *Гркљан и у њему гласница (или писак)*, справе смештене наврх душника. Кад је *гласница са свим расклопљена*, ми на њу дишемо, не пуштајући никаква гласа; кад ли је *гласница склопљена*, ми на њу градимо разне гласове, из којих је састављен наш говор;

4. *Језик;*

5. *Непце;*

6. *Нос;*

7. *Зуби;*

8. *Усне.*

26.

Употреба говорних оруђа.

Нека се од ових оруђа употребљују за изговор свакога гласа, а нека не. Без прва три, т. ј. без *плуће*, *душника* и *гласнице* не може се изговорити никакав глас; остала пак оруђа: *језик*, *непце*, *нос*, *зуби*, *усне* не употребљују се при изговору свакога гласа, него кад које од њих затреба.

27.

Гласови и слова српскога језика.

Сав српски језик склопљен је из тридесет гласова, који се данас пишу сваки својим словом овако: **а**, **б**, **в**, **г**, **д**, **ђ**, **е**, **ж**, **з**, **и**, **ј**, **к**, **л**, **љ**, **м**, **н**, **њ**, **о**, **п**, **р**, **с**, **т**, **ћ**, **у**, **ф**, **х**, **ц**, **ч**, **џ**, **ш**.

Облик слова, којима се ми сад служимо, није овакп од старине. До пре сто педесет година писали су Срби, Бугари и Руси словенском азбуком, која је у X веку начињена за потребу југоисточних словенских племена према грчким словима онога времена, и којом се још и сад штампају црквене књиге и издају стара књижевна дела. У почетку прошлога века руски цар Петар Велики заповеди, те се та азбука прекроји према латинској. Тако прекројеном почне се у Русији штампати све што није црквено, и она се за разлику од старе прозове *грађанском азбуком;* стара пак, пошто остане само у цркви, прозове се од тога времена *црквеном азбуком.* Кад се пре сто година у Срба почињала народна књижевност и редовно школовање, први знатнији књижевници, међу којима је био и Доситије Обрадовић, уведу руску грађанску азбуку и у српску књижевност, те се тако стара словенска и међу Србима изобичаји и црквеном прозове. Ту исту нову руску грађанску азбуку удесио је потпуно према српском језику, овако како се сад њоме пише, Вук Стефановић Караџић. Тај посао он је извршио избацивши нека слова за наш језик непотребна, а додавши ових шест, нашем језику потребних: *ј*, *љ*, *њ*, *ђ*, *ћ* и *џ*.

28.

Латиница и ћирилица.

Осим ових слова пише се српски језик и латиницом међу Србима западне (католичке) цркве и Хрватима, најближом нам словенском браћом, који су, ради књижевног јединства са Србима, примили место свога обласног дијалекта наш српски језик, па га сад и хрватским зову. Слова, којима ми пишемо, зову се насупрот латиници *ћирилица*. Знаци су латинице за писање српскога језика ови:

а — A a; *б* — B b; *в* — V v; *г* — G g; *д* — D d; *ђ* — Dj, dj, или Gj, gj, или Đ, đ; *е* — E e; *ж* — Ž ž; *з* — Z z; *и* — I i; *ј* — J j; *к* — K k; *л* — L l; *љ* — Lj lj или Ḷ, ḷ; *м* — M m; *н* — N n; *њ* — Nj nj, или Ń ń; *о* — O o; *п* — P p; *р* — R r; *с* — S s; *т* — T t; *ћ* — Ć ć; *у* — U u; *ф* — F f; *х* — H h; *ц* — C c; *ч* — Č č; *ш* — Š š; *џ* — Dž dž или Ǵ ǵ.

Знаке Đ đ (ђ), Ḷ ḷ (љ), Ń ń (њ) и Ǵ ǵ (џ) увео је у латиницу Ђуро Даничић, кад је почео радити свој велики „Рјечник језика хрватскога или српскога“.

29.

Шта су самогласници а шта сугласници.

Гласови се деле на *самогласнике* и *сугласнике*. У постајању самогласника глас пролази *кроз уста* на поље без икакве препреке; у постајању пак ма кога сугласника глас, пошавши из гласнице, *запиње* или *о језик наслоњен на разна места непца* или *о језик наслоњен на зубе*, или *о склопљене усне*. Тога ради слога без самогласника бити не може, и тога ради сугласници улазе у слог само у друштву са самогласницима.

30.

Које су самогласници а које сугласници.

Међу тридесет српских гласова има *шест* самогласника: *а*, *е*, *и*, *о*, *у* и *р*. Сви су остали српски гласови сугласници.

Глас *р* је и самогласник и сугласник, како у којој речи. У *врт*, *Србин*, *прст*, *крст* оно је самогласник; у *врата, срећа, претња* оно је сугласник. У случајима где је *р* самогласник, а стоји покрај другога самогласника тако, да би се могло прочитати и као самогласник и као сугласник, меће се између њега и тога самогласника ' (апостроф), који значи, да *р* треба читати као гласник, нпр.: тр'о, мр'о, су'ржица, по'рвица, за'рђати. гр'оце.

II.

Самогласници некадашњега језика.

31.

Самогласник ѧ.

Осим у чл. 30 поменутих шест самогласника било је у вајкадашње време српскога језика више самогласника, који су данас замењени којима год од горњих шест самогласника, али им се траг и сад види у језику. Један је од тих самогласника **ѧ**, које се изговарало као *ен* кроз нос, а данас је место њега свуда дошло чисто *е*. Речи *име*, *племе*, *виме*, *семе*, *теме*, итд. гласиле су нпр. *имѧ* (имен), *племѧ*, *вимѧ*, *семѧ*, *темѧ*, итд., и то се види и сад по облицима име**н**а, племе**н**а, виме**н**а, семе**н**а теме**н**а. Глагол *клети* некад је гласио *клѧти* (кленти), и **н** из **ѧ** види му се и данас у ку**н**ем. Глаголи *попети*, *сапети* некада су гласили *попѧти*, *сапѧти* и **н** из **ѧ** види им се и данас у поп**н**ем, сап**н**ем. Глагол *узети*

некада је гласио *узѧти* и **н** из **ѧ** види му се и данас у сродноме *м* у узмем.

32.

Самогласник ѫ.

Још се у старо време говорио самогласник ѫ, и изговарао се као *он* кроз нос. Глагол *надути* некада је гласио *надѫти* (надонти), и оно *н* из ѫ види му се и данас у сродноме **м** у надмем. Реч *могу* некада је гласила *могѫ*, *вељу* — *вељѫ*. Речи *рука*, *мука* некада су гласиле *рѫка мѫка*.

33.

Самогласници ъ и ь.

Кад се сугласници *с-н*, *п-с*, *к-д* без икаква самогласника тако изговоре, да се гласом удари *између једнога и другога*, чује се нејасан самогласник, на који су много налик старински самогласници **ъ** и **ь**, од којих је **ъ** било налик на самогласник *у*, а **ь** опет — на самогласник *и*, кад се они врло кратко изговоре. На местима где су се некад изговарали ти нејасни самогласници, у српскоме се језику, у средини речи, где се не би могло бити без самогласника, говори *а*, а иначе су свуда и у средини и на крају и **ъ** и **ь** избачени. Тако су речи *сан*, *сат*, *отац*, *пас*, *дан*, *магла* изговарале се некад *сънъ*, *сътъ*, *отьць*, *пьсъ*, *дьнь*, *мьгла*, а становници Црне Горе, околнога приморја и предела према Бугарској говоре и данас *сън*, *сът*, *отъц*, *пъс*, *дън*, *мъгла*. — Тако су речи *безочан* (од *безок*), *брачан* (од *брак*), *вечан* (од *век*), *различан* (од *разлик*), *дичан* (од *дик*) некад гласиле *безочьнъ*, *брачьнъ*, *вечьнъ*, *различьнъ*, *дичьнъ*, и оно је **ь** а не садашње *а* узрок промени гласова, која се сад у тим примерима види. Исти

је случај у примерима *двоножац* (од *двоног*), *млечац* (од *млек*), *рожац* (од *рог*), *орашац* (од *орах*), које су некад гласиле *двоножьць*, *млечьць*, *рожьць*, *орашьць*.

34.

Самогласник ѣ и српска три говора.

У старинскоме се језику, даље, налазио самогласник ѣ, који се изговарао каткад као *ја*, а понајвише као помешано *е* и *и* у многим речима, у којима се сад Срби деле на три говора. Срби, на прилику, сад говоре једни *лепо*, други *лијепо*, трећи *липо*; једни *дете*, други *дијете*, трећи *дите*; једни *сено*, други *сијено*, трећи *сино*; једни *вера*, други *вјера*, трећи *вира*. Некада је у тим речима свуда било ѣ на место онога **е**—**ије је**—**и**, па да је глас ѣ остао, оне би се речи писале: *лѣпо*, *дѣте*, *сѣно*, *вѣра*. А данас се по тим разликама Срби деле на три главна говора: 1. *источни*, у ком је место ѣ—*е*, 2. *јужни*, у ком је место ѣ—*ије* или *је*; 3. *западни*, у ком је место ѣ—*и*.

III.

Особине самогласника.

35.

Самогласници непчани и ненепчани.

Између шест српских самогласника четири: *а*, *о*, *у*, *р*, изговарају се без учешћа непца; при изговору пак остала два — *е* и *и* — језик се прикучује у неколико непцу, и ти гласови постају с учешћем непца. За то су самогласници

1. *Ненепчани* (*тврди*): *а*, *о*, *у*, *р*.
2. *Непчани* (*меки*): *е*, *и*.

Ова је подела знатна у језику по томе, што се пред непчаним самогласницима неки сугласници у друге претварају н. пр. јунак, јунач*е*, јунац*и*; враг, враж*е*; сиромах, сиромаш*е*; рекох, реч*е*; вргох, врж*е*, и т. д.

36.

Самогласници различити по снази.

Самогласници се још могу поделити и *по снази*. Неки се од њих, на прилику, у грађењу речи истављају као јачи, а неки као слабији, и претварањем слабијега самогласника у јачи често постају разлике у значењу речи, изведених од једнога истога корена. Такво претварање слабијега самогласника у јачи зове се *снажење* самогласника, и њим су постала многа особена значења рéчӣ. Угледа ради показују се овде два пара јачих и слабијих самогласника с примерима, на којима се види, како се снажењем слабијега изводи различито значење рéчи.

I.

е—о.

Корен	**Снажењем изведене основе**
рек (рећи)	*рок*, *урок*, про*рок*, *роч*ити. с*роч*ити, итд.
плет (плести)	*плот*
тек (тећи)	*ток*, о*ток*, по*ток*, ис*ток*, *точ*ити итд.
вед (довести)	*вод*, с*вод*, из*вод*, за*вод*, по*вод*, *вод*ити итд.
вез (извести)	*воз*, у*воз*, про*воз*, под*воз*, *воз*ити, *воз*ати. итд.

II.

и—ој.

пи (нити)	*поj*ити, на*поj*, за*поj*, итд.
ли (лити)	*лоj*, по*лоj*ит, *лоj*ити, итд.
би (бити)	*боj*, раз*боj*, у*боj*, итд.
ви (вити)	по*воj*, за*воj*, за*воj*ит, по*воj*ница итд.

37.

Продуљивање самогласника.

Налик је на снажење просто *продуљивање* (удвајање) *самогласника*, које је такође једно средство за бележење разлика̑ у значењу ре̑чи. Продуљивањем од кратких самогласника постану дуги.

Примери.

лѐтети — ле́тати (леетати)
пѐвати — запе́вати (запеевати)
глѐдати — погле́дати (поглеедати)
лѐћи — ле́гати (леегати)
кѝдати — ски́дати (ск**ии**дати)
бѝти — би́вати (б**ии**вати)
покрити — покри́вати (покр**ии**вати)

Кад се оваким начином и за оваку потребу у глаголима продуљи **о**, оно се према **а**, које је одмах за њим, претвара у нродуљено **а**.

Примери.

порити — па̑рати (паарати м. поорати)
ломити — зала̑мати (залаамати м. залоомати)
двојити — одва̑јати (одваајати м. одвоојати)

твòрити — потвáрати (потваарати м. потвоорати)
освòјити — освáјати (осваајати м. освоојати)
пòјити — напáјати (напаајати м. напоојати).

Удвојен и тим продуљен самогласник у корену значи, да се она радња, која се по глаголу с кратким самогласником догађа један пут, по глаголу с продуљеним самогласником догађа више пута.

38.

Зев или празнина међу самогласницима.

Самогласници су у речима обично испреплетани са сугласницима, јер се два самогласника не могу један до другога изговорити, да се не предахне. Ако ли у постајању основа и облика дођу један до другога два самогласника, онда се празнина или предах, који је између њих, зове *зев*, и општи је закон у језицима, да се таки *зев* каквим год сугласником попуни. У српском језику зев се попуња сугласницима **ј**, **в** или **н**.

1. Примери за **ј**.

корен или основа	**реч или облик**
ста-(ти)	ста-**ј** ‖ а
ста-(ти)	ста-**ј** ‖ а-ти
саби-(ти)	саби-**ј** ‖ а-ти
уби-(ти)	уби-**ј** ‖ а-ти.

2. Примери за **в**.

спа-(ти)	спа-**в** ‖ а-ти.
сакри-(ти	сакри-**в** ‖ а-ти.
поли-(ти)	поли-**в** ‖ а-ти.
чу-(ти)	чу-**в** ‖ ен.

ми-(ти)	ми-**в** ‖ ен.
ли-(ти)	ли-**в** ‖ ен.

3. Примери за **н**.

и-(ћи)	у-**н** ‖ и-ћи.

39.

Самогласник постаје сугласник зарад нестанка зева.

Зева може нестати и кад се један самогласник ради нестанка зева промени у друге сродне му сугласнике. То чине самогласници *у* и *и*.

I. *У* претвара се у *ов*.

вер**у**-јем	вер**у**-ати	веро**в**-ати.
стан**у**-јем	стан**у**-ати	стано**в**-ати.
к**у**-јем	к**у**-ати	ко**в**-ати.
сн**у**-јем	сн**у**-ати	сно**в**-ати.
глад**у**-јем	глад**у**-ати	гладо**в**-ати.

II. *И* претвара се у *ј*.

води-ти	води-ен	водјен—вођен
врати-ти	врати-ен	вратјен—враћен
глади-ти	глади-ен	гладјен—глађен,
коси-ти	коси-ен	косјен—кошен
храни-ти	храни-ен	хранјен—храњен,
моли-ти	моли-ен	молјен—мољен.

Тако се место *на-ити, на-идем*; *по-ити, по-идем* по гдекојим крајевима народа и сад говори *најти, најдем*; *појти, појдем*, од чега је и постало у нас обично наћи, нађем; поћи, пођем. Тако се, на послетку, говори а не пише: *нејдем* м. *не***и***дем*, *нејдеш* м. *не***и***деш*, *нејмам* м. *не***и***мам* (место чега је обичније *немам*).

40.

Зев непопуњен.

Има случајева, у којима зев остаје.

Ти су случајеви:

1. Кад је други самогласник непостојано о које је постало од л, нпр.: *отео* (отел) *стао* (стал), *пао* (пал), *знао* (знал), *видео* (видел), *умео* (умел), *смео* (смел), *светао* (светал), *мисао* (мисал).

У глагола **пио**, **лио**, чин**ио**, misl**ио**, суд**ио** итд. зев се у обичном говору попуња гласом ј, али се у писању не бележи ради непостојанога **о** и ради једнакости с осталим овакимречима.

2. Кад је зев у речима, које су од две речи сложене, нпр. наоштрити, наочит, поодмаћи, поштар, поочим, плавоок. црноок, тврдоуст, наука, неук, наумити, и т. д.

41.

Једначење и сажимање самогласника.

Кад се два самогласника десе један поред другога, они се могу и изједначити, па онако изједначени у један дуг самогласник сажети. Ово једначење и после сажимање бива у неким приликама и кад су самогласници растављени сугласницима **ј** и **в** без обзира на те сугласнике. Гдекоје овако сажимање и једначење бива само у народноме говору, а у књижевном се језику не говори и не пише.

Примери.

а. Из **ао** бива *оо*, па се после два *оо* сажимају у дугачко *ō*. У књижевном се језику ово сажимање не бележи.

каo — коo — кō,

дошао — дошоo — дошō,

копао — копоо — копо̂,
орао — ороо — оро̂
посао — посоо — посо̂.
сврдао — сврдоо — сврдо̂.
саонице — соонице — со̂нице.
пескаоница — пескооница — песко̂ница.

б. Из *ао* у Црногораца истим путем бива аа—а̂:

као — каа — ка̂.
дошао — дошаа — доша̂.
конао — копаа — копа̂,
орао — ораа — ора̂.
посао — посаа — поса̂.

в. Из *ае* бива ее—*е̂*. И ово се сажимање у књижевном језику не бележи.

дванаест — дванеест — двене̂ст,
тринаест — тринеест — трине̂ст.
четрнаест — четрнеест — четрне̂ст.
петнаест — петнеест — петне̂ст.

г. Из *еи* бива *ее* — *е̂*.

не-имати — неемати — не̂мати.
не-ималац — неемалац — не̂малац.
не-имање — неемање — не̂мање.

д. Из *оја* бива *аа* — *а̂*.

појас — паас — па̂с.
свакојако — свакаако — свака̂ко.

ђ. Из *оје* бива *оо* — *о̂*.

мојега — моога — мо̂га,
твојега — твоога — тво̂га,
својега — своога — сво̂га,
двојега — двоога — дво̂га,
тројега — троога — тро̂га.

42.

Просто сажимање самогласника.

Још се лакше догађа просто сажимање, кад се већ десе један до другога једнаки самогласници. И оваком простом сажимању ништа не сметају сугласници **ј**, **в** или **х**, ако би се десили међу самогласницима, који се могу сажети.

Примери.

а. Из *аа* бива *а̂*.

снаха — снаа — сна̂.
страха — страа — стра̂.
сиромаха — сиромаа — сирома̂.
влаха — влаа — вла̂.
појахати — појаати — поја̂ти.
за права Бога — за праа Бога — за пра̂ Бога.

И ово се сажимање у књижевном језику не бележи. У народноме је језику та врста сажимања тим чешћа, што се по многим крајевима **х** никако не изговара.

б. Из **ее** бива **ê** (у старом језику **ѣ**). Првога примера сажимање у књижевном се језику не бележи.

не-једем — нeeдем — нêдем.
не-јесам — неесам — нѣсам (несам. **ни**сам, **ниј**есам), итд.

в. Из *ии* бива *ӣ*.

кут**иј**-**ица**[1] — кут**ии**ца - кутӣца,
Андр**иј**-**ица** — Андр**ии**ца — Андрӣца,
Ил**иј**-**ић**[2] — Ил**ии**ћ — Илӣћ,
Пантел**иј**-**ић**, — Пантел**ии**ћ — Пантелӣћ,

[1]) Упореди вод-а, вод-ица.

[2]) Упореди Прот-ић од *прот-а*.

Станиј-иħ — Станииħ — Стани̑ħ,
стариј-и — старии — стари̑,
милиј-и — милии — мили̑ итд.

г. Из *оо* (које у српском језику често постаје од *ол*) бива *о*.

по оке — пооке — по́ке,
сокол сокоо соко̑,
вол воо во,
бивол бивоо биво̑,
сол соо со̑.

IV.

Акценти.

43.

Шта је акценат.

Поједини гласови једнога слога и различити слогови једне речи вежу се у једну целину изговорном силом гласа, која се зове акценат. Акценат пада увек на самогласнике, и нема речи, која не би имала барем један акценат, нпр.: гла́ва, ру́ка, ма̏гла, по̏ток, пле̏ва, сла̑ма, пра̑вда, кле̑тва, суд. Бо̑г, ра̑т, бра̑т, кр̑т итд.

44.

Акценти српскога језика.

У српскоме језику имају четири акцента, два кратка и два дуга.

Два кратка ово су:

Кратак, који је у речима: ма̏гла. се̏ло, би̏сер, по̏ток, у̏скрс, ср̏ма.

2. *Оштар*, који је у речима: слȁва. дȅло, сѝла. кȍло, кӳћа, брдо.

Разлика је између њих у томе, што се *кратак* изговара кратко гласом обичним, а *оштар* кратко гласом јачим и вишим.

Два дуга ово су:

1. *Дуг*, који је у речима сáбор, рéка, дѝка, рóда, рýка, брвно.

2. *Високо дуг*, који је у речима: марва, тȇло, крȉвда, кȍже, ћурка, жрвањ.

Разлика је између њих, што се *дуг* изговара гласом обичним који расте на више, а *високо дуг* се изговара гласом јачим и вишим. који је у почетку најсилнији, а после пада на ниже.

45.

Главни и споредни акценат.

Кад у којој речи има више од једнога слога, акценат може бити или *само на једном* или *на више слогова*.

Ако је акценат само на једном слогу, онда се тај један слог, за то што је акцентован, сам собом издиже између осталих слогова, који се, за то што су неакцентовани, око њега као око свога стожера нижу.

Примери.

Вре*тé*но, *кȍ*лено, *дȅ*војаштво, *оглѐ*дало, *вȉ*лама, *лѝ*пама, ми*лѝ*на, *пȍ*ћи, *дȍ*ћи, о*сé*цати, на*тá*пати, прова*љѝ*вати, про*лá*мати, *вѝ*ђати, *скѝ*дати, *дѝ*ван, *зȁ*трка, бо*рȍ*вница, по*стá*ње, вели*чѝ*на, пше*нѝ*ца, гове*дá*рина, поле*тá*рац, итд.

Ако ли је у речи више акцентованих слогова, — онда они увек један према другоме тако стоје, да је један између њих *главни*, а остали да су *споредни* по акценту. Од четири горе наведена српска акцента *главни*

може бити сваки, а *споредни* је обично само високо дуг. Главни акценат стоји увек *испред споредного* или *споредних* (ако их има више); по томе у речима с више акцената *главни* је *по акценту — први акцентовани слог.*

Примери.

вр̏-лēт, *бо̏*-лēст, *ка̏*-мēн, го̏-лēт, *стр̏*-мēн, *ко̏*-рист, *па̏*-мēт, *по̏*-мēн, по̏-здравље, но̏-шӣво, кре̏-сӣво.

Ва̀-сӣљ, *вѐ*-зӣр, *Но̀*-вāк, *ò*-рāч, *лѐ*-вāк, *пѐ*-вāч.

по̀-весāмце, *кò*-ритāнце, *зѐ*-лēнко, *љѐ*-љēнко, *Дра̀*-гōјло, *Ма̀*-нōјло, *за̀*-брђе, *ѝ*-вēрје, *бѐз*-умље, *по̀*-сāвље.

во-*дѐ*-ничӣште, лу-*бѐ*-ничӣште, о-*гò*-релӣште, по-тр-калӣште, нама-*стѝ*-рӣште, по-*нѐ*-дēљник, ру-*кò*-дāвнӣк, несу-*ђѐ*-нӣк.

а́-кōв, *за́*-вōј, *ло́*-пов, *ра́з*-бōј, *чи́*-кōв, *Ба́ч*-ванче, *би́*-вōлче.

бе́д-нӣк, *бо́л*-нӣк, *зва́*-нӣк, *ку́т*-њāк, *ко́*-нӣк, *пра́*-знӣк, *Ру́д*-нӣк, *Ка́р*-лōвци, *су́*-дӣм, *гра́*-дӣм, *ра́*-дӣм.

а́-кōвā, *за́*-вōјā, *ло́*-пōвā, *ра́з*-бōјā, *чи́*-кōвā, *Ба́ч*-вāнā, *са́*-ставāкā, *за́*-селāкā.

чѐ-шљēвā, *свѐ*-крōвā, *ỳ*-штипāкā, *ò*-бодāцā, *по̀*-вратāкā.

Високо дуги ̑ акценат, кад је у положају споредного акцента гдекоји пишу знаком ^: бурњак, кутњак, завôј, Мàнôјло, и т. д.

46.

Места српских акцената.

Акценти *кратак* ̀ и *дуг* ́ не могу никад доћи на последњи слог, нити на једносложне речи. У једносложним речима увек долази или *високо дуг* ̑ или *оштар* ̏. нпр.: свȇт, Бо̏г, ра̏т, ра̑д, пра̑в, здра̑в, кри̑в, мла̑к, сух, ја̏к, чвр̑ст, сӣт, рӣт, вӣт, ма̑к, ра̑к, итд.

На последњим слоговима вишесложних српских речи, кад је у њима два или више акцената, може се наћи

само *високо дуги* акценат, и то као споредан, нпр.: па̏ме̑т, болѐст, пу̏ша̑ка̑, кру̏ша̑ка̑, тре̏ша̑ња̑, итд.

47.

Мењање акцента.

Речи с променљивим обликом често с обликом и акценат мењају, а то се догађа измеђ' осталог и за то, што се променом облика у речи и број и састав слогова мења.

Примери.

1. Бре̑г, бре̑га, бре́гу, бре̏гови, брего̀вима
   гра̑д, гра̑да, гра́ду, гра̏дови, градо̀вима
   сне̑г, сне̑га, сне́гу, сне̏гови, снего̀вима.
2. Вра́бац, вра̑пче, врабаца̑
   Сре́мац, Сре̑мче, Сре̑маца̑
   Не́мац, Не̑мче, Не̑маца̑.
3. Ко̀нац, ко̑нца, ко̏наца̑
   Ло̀нац, ло̑нца, ло̏наца̑
   Но̀вац но̑вца но̏ваца̑,
4. Ви́ла, ви̏ло, ви̏ле, ви́ла̑
   ду́ша, ду̏шо, ду́ше, ду́ша̑
   стра́на, стра̑ну, стра̏но, стра́на̑.
5. Вре́ме, вре̏мена, времѐна, време́на̑
   пле̏ме, пле̏мена племѐна, племе́на̑
   тѐме, тѐмена, темѐна, теме́на̑.

48.

Акценатне речи.

Неке једносложне и двосложне речи, као што су гдекоје *заменице, прилози, предлози* и *свезе* немају свога акцента, него се у говору спајају у једну акценатну реч с речима испред себе и иза себе, те се по томе акцентују.

Примери.

Ја сам *(ја-сам)*, рѐћи ћу *(рѐћи-ћу)*, знаш ли *(знаш-ли)*, а̏ко му *(а̏ко-му)*, ѐно га *(ѐно-га)*, ка̏ко сте *(ка̏ко-сте)*, по̏ што је *(по̏-што-је)*, за̏ што ћеш *(за̏-што-ћеш)*, ку̏да ћеш *(ку̏да-ћеш)*, у стри́ца (у-стри́ца), на ру̏ци (на-ру̏ци), по да́ну (по-да́ну).

Ова акценатна реч доводи често за собом и промену акцента, нпр.: би̏смо, нѐ-бисмо, што се особито често догађа, кад пред речи које имају *оштар* ̏ или *високо дуг* ̑ акценат дођу предлози. Примери: о̏д-цара (место *од ца̏ра)*, прѐко-кућа̑ (м. *прѐко ку̏ћа̑)* по̏-селима (место *по сѐлима)* у̏-плач (м. *у пла̏ч)*, за̏-грош (м. *за гро̏ш)*, у̏-Бугара (м. у Бу̏гара) за̏-Бога (м. *за Бо̏га)*, за̏-госте (м. *за го̏сте)*, и̏спод-леда (м. *и̏спод лѐда)*, у̏-коло (м. *у ко̏ло)*, за̏-срце (м. за ср̏це), и̏з-ока (м. *из о̏ка)*, на̏-поље (м. *на по̏ље)*, по̏д-јесе̑н (м. *под јѐсе̑н)* итд.

49.

Акценат у разлици говора источног, западног и јужног.

У чланку 34, где је говорено о некадашњем самогласнику ѣ, речено је, да место њега српска три говора имају три замене; у источноме ѣ гласи *е*, у западноме — *и*, а у јужном — *ије* или *је*.

Ове *ије* или *је* у јужноме говору одговара различито акцентованом *е* и *и* источнога и западнога говора. Ако је *е* источнога говора, које замењује некадашње ѣ, дуго — јужни говор има *ије;* ако ли је кратко или без акцента — јужни говор има *је*.

У замени кратких слогова не разликују се ни кратки од оштрих нити обоји од неакцентованих, него место свакога краткога *е*, било акцентовано или неакцентовано, долази *је*, а акценат се не мења, нпр.: дѐца — дјѐца,

дѐло — дјѐло, сѐме — сјѐме. завет — завјет, савет — савјет, бѐлица — бјѐлица итд.

У замени дугих слогова место *е́* долази *ијѐ* а место ȇ — ѝје

среда (срѣда) ср-*ијѐ*-да
река (рѣка) р-*ијѐ*-ка
млеко (млѣко) мл-*ијѐ*-ко
лепа (лѣпа) л-*ијѐ*-па
сено (сѣно) с-ѝ*је*-но
лепо (лѣпо) л-ѝ*је*-по
реч (рѣч) р-ѝ*је*-ч
век (вѣк) в-ѝ*је*-к, итд.

Ако ли се у мењању облика или у извођењу нових речи акценти промене, и замене се јужнога говора према промени управљају.

вȇк, вековати, вȇчан — вѝ*је*к , в*је*ковати, вјȇчан.
млеко млȇчан, млѐкар — мл*ијѐ*ко, млѝ*је*чан , м*љѐ*кар.
лȇп ле́па лепо̀та, лȇпо — лѝ*је*п, *лијѐ*па, *ље*по̀та, лѝјепо.

вре́ме,	врȇмена	вр*ијѐ*ме,	врȇмена
рȇч	рѐчит	рѝ*је*ч	р*јѐ*чит
де́те	дѐтета	*дијѐ*те,	*дјѐ*тета, итд.

V.

Подела и особине сугласника.

50.

Подела сугласника по говорним оруђима.

Српски језик има 25 сугласника, и по органима изговарања они се деле и зову овако:

1. *Грлени:* г, к, х[1]
2. *Непчани:* ђ, ћ, ж, ј, љ, њ, ч, џ, ш

[1] Изговарају се управо задњим непцем и задњим крајем језика.

3. *Зубни:* **д, т, з, с, ц**
4. *Зубно-носни:* **н**
5. *Уснени:* **б, в, п, ф**
6. *Уснено-носни:* **м**
7. *Језични:* **л, р**[1]

51.

Подела сугласника по звучности.

Осим ове разлике српски се сугласници још деле на *јасне* и *мукле* по томе, што се кроз гласницу (писак наврх гркљана) пушта *јасан* или *мукао* глас кад се који од њих изговара. Већи део сугласника подељен је *на парове* по томе, што се међу собом по постању своме не разликују ничим другим него *јасним* или *муклим* изговором. Таки су парови ово:

Јасни.	*Мукли.*
б	*п*
в	*(ф)*
г	*к*
д	*т*
(ђ)	*(ћ)*
ж	*ш*
з	*с*
џ	*ч*
—	*ц*
—	*х*

ц и *х* немају пара међу јасницима; *ф* као мукао парњак од *в* не употребљава се за то, што је *ф* у нашем језику са свим редак глас; *ђ* и *ћ* стављени су ради потпуности, али за њихово претварање нема примера.

[1] Изговарају се управо предњим крајем језика и предњим зубима изнутра.

52.

Једначење сугласника неједнаких по звучности.

Пошто гласом није могућно непосредно узасоб изговарати јасне и мукле сугласнике, то је отуда постао закон: *или да се изједначе, или да се каквим самогласником раставе.*

Ако се изједначују, једначење се управља по ономе, који је на другом месту. Ако је на другом месту јасан, — мукао се пред њим претвара у јасан свога пара; ако ли је на другом месту мукао — јасан се пред њим претвара у мукао свога пара.

Примери.

I. Мукао испред јасна постаје јасан.

Сват**б**а — сва**д**ба; жени**т**ба — жени**д**ба; то**пџ**ија — то**б**џија; **с**града — **з**града; **с**братити — **з**братити; **с**грабити — **з**грабити; **с**бег — **з**бег; **с**борник — **з**борник; заду**ш**бина — заду**ж**бина; ота**ч**бина — ота**џ**бина; вра**ч**бина — вра**џ**бина; нару**ч**бина — нару**џ**бина; Ву**к**драг — Ву**г**драг.

II. Јасан испред мукла постаје мукао.

Ср**б**ски — ср**п**ски; ср**б**ство — ср**п**ство; љу**б**ка — љу**п**ка; ги**б**ка — ги**п**ка; ши**б**ка — ши**п**ка; Дра**г**ша — Дра**к**ша; дру**г**чије — дру**к**чије; Бо**ж**ко — Бо**ш**ко; Дра**ж**ко — Дра**ш**ко; те**ж**ко — те**ш**ко; о**д**пасти — о**т**пасти; сла**д**ка — сла**т**ка; вра**б**ци — вра**п**ци; мр**з**ка — мр**с**ка; ра**з**пети — ра**с**пети; ра**з**точити — ра**с**точити; и**з**ток — и**с**ток; ра**з**цепити — ра**с**цепити; бе**з**пуће — бе**с**пуће; бе**з**цење — бе**с**цење.

Напомена. По овоме правилу требало би да се **д** пред **с** претвори у **т**, нпр.: гра**д**ски — гра**т**ски; о**д**служити — о**т**служити; госпо**д**ство — госпо**т**ство; бр**д**ски — бр**т**ски. Али како су **тс** гласови који у српском језику нерадо другују, то се **д** пред **с**, противно овоме правилу, оставља непретворено.

53.

Једначење сугласника неједнаких по говорним оруђима.

Ако зубни сугласници *з* и *с* дођу у језику пред ма који непчани сугласник осим ј — онда се *з* и *с* једначе с тим непчаним сугласницима и претварају се у најближе себи непчане сугласнике — *з* у *ж*, *а с* — у *ш*.

Често се ово догађа тек пошто се сугласници међу собом најпре по звучности изједначе. На прилику у **из**чупати најпре се **зч** по мукломе **ч** изједначи у **сч**, па се тек онда **с** пред **ч** претвара у непчано **ш**, након чега постаје *ишчупати*.

Примери.

I. Разљутити — **ражљ**утити; изљубити — **ижљ**убити; гвоз**ђ**е — гво**жђ**е; гроз**ђ**е — гро**жђ**е; лис**ћ**е — ли**шћ**е; мазња — ма**жњ**а; просња — про**шњ**а; носња — но**шњ**а: Босњак — Бо**шњ**ак.

II. Разчупати — ра**сч**упати — ра**шч**упати;
разчинити — ра**сч**инити — ра**шч**инити;
разћеретати — ра**сћ**еретати — ра**шћ**еретати;
разчовек — ра**сч**овек — ра**шч**овек;
изчачкати — и**сч**ачкати — и**шч**ачкати;
изчашити — и**сч**ашити — и**шч**ашити;
разченути — ра**сч**енути — ра**шч**енити, итд.

54.

Уплив сугласника ј на сугласнике испред себе.

Непчани сугласник ј има ту особину, да се с њим остали ненепчани сугласници на различите начине у један глас спајају. То ћемо и прегледати по разлици самих сугласника.

1. *Грлени* сугласници **г, к, х,** кад иза њих дође ј претварају се с њим заједно **г** у **ж, к** у **ч** а **х** у **ш** (**гј = ж; кј = ч, хј = ш**)

Примери. Сеча (сек-ја); јачи (јак-ји); лажа (лаг-ја); душа (дух-ја); дражи (драг-ји); тиши (тих-ји).

2. *Зубни* сугласници **д, т, з, с** и **ц** претварају се с **ј** овако: **дј = ђ; тј = ћ; сј = ш; зј = ж; цј = ч.**

Примери. а. **дј = ђ**: грађа (град-ја); вођа (вод-ја); млађи (млад-ји); слађи (слад-ји); виђен (видјен).

Тако се по јужном говору говори: овђе м. овдје; ђевојка м. дјевојка; жуђети м. жудјети итд.

б. **тј = ћ**: свећа (свет-ја); гошћа (гост-ја); браћа (брат-ја); кићен (китјен); љући (љут-ји).

Тако се по јужном говору говори: ћерати м. тјерати; жућети м. жутјети итд.

в. **зј = ж**: грижа (гриз-ја); мужа (муз-ја); бржи (брз-ји); мажен (мазјен).

г. **сј = ш**: паша (пас-ја); киша (кис-ја); ношен (носјен); прошен (просјен); кошен (косјен).

д. **цј = ч**: Ужичанин (Ужиц-јанин); Каменичанин (Камениц-јанин); Подгоричанин (Подгориц-јанин); Студеничанин (Студениц-јанин).

3. *Зубно-носни* сугласник **н** и *језични* **л** претварају се са **ј** овако: **нј = њ; лј = љ**:

Примери. Тањи (тан-ји); бељи (бел-ји); стање (стан-је), трње (трн-је); весеље (весел-је); зеље (зел-је); коље (кол-је); Сокољанин (Сокол-јанин).

Тако у јужноме говору љепота (од љепота), њёга (од њега).

4. *Уснени* сугласници **б, п, в** и *уснено-носни* **м** кад дође иза њих **ј** узимају између себе и **ј** једно **л**, па се после **лј** претвара у **љ**.

Примери. Грубљи (груб-л-ји); дебљи (деб-л-ји); живљи (жив-л-ји); скупљи (скуп-л-ји); дрвље (дрв-л-је), снопље (сноп-л-је); здравље (здрав-л-је); безумље (безум-л-је).

55.

Грлени сугласници, зубно ц и непчани самогласник и.

Испред непчанога самогласника **и** грлени се сугласници **г**, **к** и **х** у постајању основа и облика претварају на два начина или претварања:

1. *Старије претварање*, по ком се **г** претвара у **ж**, **к** — у **ч**, а **х** — у **ш**. У постајању основа овога се претварања пред самогласником **и** држи и **ц**, те се претвара у **ч**.

2. *Млађе претварање*, по ком се **г** претвара у **з**, **к** — у **ц**, а **х** у **с**.

Примери.

1. *Старије претварање*. Нога — но**ж**ица; девојка — девој**ч**ица; јаруга — јару**ж**ица; замка — зам**ч**ица; ортак — орта**ч**ина; рог — ро**ж**ина; сандук — санду**ч**ина; момак — мом**чи**ћ; језик — језичи**ћ**; лонац — лон**ч**ина, лон**чи**ћ; венац — вен**чи**ћ; лисица — лисичина, лиси**чи**ца; се**чи**ва (сек-ива) итд.

2. *Млађе претварање*. Вук — ву**ци**, јунак — јуна**ци**, бубрег — бубре**зи**, влах — вла**си**, сиромах — сирома**си**, ле**зи** (лег-**и**), вр**зи** (врг-**и**), ре**ци** (рек-и), пе**ци** (пек-**и**), се**ци** (сек-**и**); те**ци**во (тек-иво), пе**ци**во (пек-**и**во).

56.

Грлени сугласници, зубно ц и непчани самогласник е.

Испред непчанога самогласника **е** грлени сугласници **г**, **к** и **х** и зубни **ц** претварају се: **г** — у **ч**, **к** — у **ч**, **х** — у **ш**, а **ц** у **ч**.

Примери. Бог — Бо**же**; друг — дру**же**; јунак — јуна**че**; влах — вла**ше**; сиромах — сирома**ше**; човек — чове**че**; венац — вен**че**, Сремац — Срем**че**; рекох —

рече; вргох — врже; стигох — стиже; врхох — врше, итд.

57.

Непчани сугласници и самогласник о.

Ако иза непчаних сугласника **ј**, **љ**, **њ**, **ђ**, **ћ**, **ж**, **ч**, **ш** и иза зубнога сугласника **ц** дође **о**, оно већином не може остати, него се претвара у непчано **е**.

Примери. Крајем, краљем, маљем, пањем. коњем, смуђем, вођем, броћем, ножем, мачем, орачем, копачем, палошем, Милошем, оцем, стрицем, владаоцем, итд. (Упоредити са: Братом, јеленом и другим таким примерима).

58.

Некадашње ѣ и замена му *је* пред самогласницима и непчаним сугласницима ј и ђ.

Ако у јужном говору старо **ѣ** или садашња му замена *је* дође пред самогласник или сугласник **ј** или **ђ**, онда гласи — **и**, нпр. с**и**јати (сѣјати) б**и**јах (бѣјах), д**и**о (дѣо), с**и**о (сѣл), хт**и**о (хтѣл) с**и**ђети (сѣдѣти), итд.

59.

О сугласнику л.

Језични сугласник **л** кад се год у српском језику деси на крају слога, претвара се у **о**. Пошто у речима које облике мењају, то **л** час дође на крај слога, а час се у подели слогова друкчије намести, то је и **о**, које је од такога **л** постало, непостојано; час је, т. ј. **л**, а час **о**.

Примери. Во̑ (вол), соко (сокол), со (сол), сто (стол), посао (посал), жетеоца (жетелца), владаоца (владалца), писао (писал), чинио (чинил), певао (певал), узео (узел),

спавао (спавал), отео (отел), бо̑ (бол). стао (стал). знао (знал), итд.

Напомена. Има доста речи, у којих се л на крају слога не претвара у о. Ево само обичнијих: анђелка (анђелак), балчак, бѐл, белца (белац), биволски, биволче, бол, болта, болтација, вал, враголство, голцат, далка (далак), дулца (дулац), ђаволка (ђаволак), ђаволски, ђаволство, ђаволче, жалца (жалац), жалфија, загорел, залца (залац), захвалност, исполца (исполац), калдрма, калпак, калфа, калца (калац), ма̏л (имање), малко, малчице, помолца (помолац), превалца (превалац), силни, сталца (сталац), тал (део), телца (телац), ткалца (ткалац), топал, ту̏лца (тулац), убилца (убилац), хвалција, целца (целац), целцат, челца (челац), чељак.

60.

Л претворено у јужном говору.

Речи у којима се л на крају претвара у *о*, ако је пред тим крајњим л — ѣ, гласе у јужном говору двоструко: по старијем обличју, с непретвореним л, и по новијем обличју с претвореним л тако, да пред о од л посталим и ѣ постаје *и*, нпр.: бео — бијел (бѣл) био; цео — цијел (цѣл) цио; део — дијел (дѣл) дио. Загоријел (загорѣл) и нема друкчије него тако.

61.

Од два једнака сугласника један отпада.

Ако се било једначењем сугласника по звучности или по говорним оруђима (чл. 53), било иначе у постајању основа или облика догоди, да два са свим једнака сугласника један до другога дођу, онда се од та два један избацује.

Примери. Откати (од-ткати); одржати (од-држати); поданик (под-даник), оделити (од-делити), о̏дићи (од-

дићи), одати (од-дати), раширити (раз-ширити, чл. 53); исисати (из-сисати), ишибати (из-шибати); расипати (раз-сипати); расудити (раз-судити); расад (раз-сад); расап (раз-сап); исећи (из-сећи); расрдити (раз-срдити); бесуђе (без-суђе); бесолица (без-солица); бесмртан (без-смртан); безакоње (без-законье); безаконик (без-законик); деведесет (девет-десет).

62.

Међу једнаке или неједнаке а парне сугласнике уметнуто а.

Али се догађа и овоме противно. Место да се два само по звучности неједнака а иначе парна сугласника уједначе, па место да се од два са свим једнака један избаци, сугласници се и не уједначују, него се међу њих умеће самогласник **а**. То се исто чини и кад се сугласници сами десе са свим једнаки.

Примери. Раз-а-сути, из-а-сути; од-адрети, под-адрети; од-а-днити; об-а-пети; об-а-пињати; од-а-тле *(од-тле,* упореди *до-тле);* раз-а-знати; без-а-злен; из-а-звати нада-те; пода-те; уза-се, низа-се.

63.

а уметнуто ради олакшице изговора.

Тако се и другде сугласници растављају самогласником **а** не само да би се избегло једначење, него и иначе, кад је год то на олакшицу изговору, и кад се год тим уметањем спречава нагомилавање сугласника.

Примери. Уза-ме; нада-се; нада-све; ода-свуд; пода-се; нада-њ; кроза-њ; уза-њ; пода-њ; од-а-брати; уз-а-брати; од-а-гнати; из-а-гнати; из-а-брати; уз-а-брати; под-а-вити; под-а-сути; уз-а-врети; из-а-прати; раз-а-брати; из-а-ткати; из-а-дрети; од-а-прети; од-а-пети; од-а-слати;

од-а-шиљати; од-а-сути; об-а-вити; об-а-вестити; об-а-сипати; об-а-сути; об-а-мрети.

64.

д и т пред *т* (ть и *ти*).

Ако се деси, да у постојању основа дође **д** или **т** пред наставак **т** (**ть**) или *ти* у глагола — **д** и **т** се не изједначују с оним **т** од наставка, него се претварају у **с**.

Примери. **Сласт** (**слад-т**, упореди *слад*-ак), **власт** (**влад-т**, упореди *влад*ати); **заповест** (**заповед-т**); **исповест** (**исповед-т**); **прести** (**пред-ти**); **сести** (**сед-ти**); **плести** (**плет-ти**); **мести** (**мет-ти**) итд.

65.

гт, кт, хт претварају се у ћ.

У староме језику нису могли поднети ни парови **гт**, **кт**, и **хт**, него су их онда претварали у ћ и први и други и трећи, ако би се при постајању основа тако гласови састали. Из тога времена су нам остале до сад неколике речи, у којима је и данас претварање по томе правилу, нпр.: моћ (**мог-т**), помоћи (**помог-ти**) моћи (**мог-ти**), рећи (**рек-ти**), тећи (**тек-ти**); врећи (**врех-ти**), сећи (**сек-ти**), итд.

66.

Сугласници се мењају местима.

Који пут се догађа, да се сугласници и местима промене, тако да први дође место другога, а други место првога.

Примери.

На-*ити* — најти — натји — (наћи);
на-**и**дем — најдем — надјем — (нађем);
по-**и**ти — појти — потји — (поћи);

пландовати — пла-дновати
цавтити — цватити.
воде — овде;
ноде — онде;
тко — кто
сав, сва — вас, вса
цакло — тсакло — стакло.
Цана — тсана — стана
Цоја — тсоја — Стоја.

67.

Избацивање сугласника.

Ако се постајањем основа или облика стеку у речи сугласници који нерадо један уз други стоје, или их се сувише на једно место нагомила, онда се неки од несложних или нагомиланих сугласника избацује. То бива:

1. *Ако дође* **бв**, *па не буде раздвојено самогласником* **а** — **в** *се избацује.*

Примери. Обала (обвала); обалити (обвалити); обарити (обварити); обеселити (обвеселити); обесити (обвесити); обикнути се (обвикнути се); обиснути (обвиснути); обичај (обвичај); обичан (обвичан); облак (обвлак); облачити (обвлачити); обући (обвући); област (обвласт); обладати (обвладати), итд.

2. *Ако дођу* **д** *и* **т** *пред* **ц**, **ч** *и* **џ** — *избацује се* **д** *и* **т**.

Примери. Оца, оце, оци (отца, отце отци); свеца (светца); свече (светче); оче (отче); паче (патче); саџија (сатџија); симиџија (симитџија); каца (кадца од *када*); обоци (ободци); оцепити (од-цепити); оченути (одченути); прошца (проштца), итд.

3. *Ако дође* **зд** *или* **ст** *или* **шт** *пред* **б**, **н**, **л**, **љ**, **њ** — *избацује се* **д** *и* **т**.

Примери. Гозба (гостба); чазба (частба); масна (мастна); часна (частна); милосна (милостна); болесник (болестник); израсла (израстла); нарасла (нарастла); болешљив (болестљив); кршњак (крстњак); кошљив (костљив); годишњи (годиштњи); позоришни (позориштни).

4. *Због тога што га је незгодно по законима претварати,* **д** *се испред* **с** *каткад са свим избацује.*

Примери. Брасство (братство); кмество (кметство); осећи (одсећи); господство (господство), богаство (богатство) проклество (проклетство), итд.

5. *Сугласник* **ј** *избацује се у више случајева:*

а. Иза **р** у јужном говору, особито кад испред **р** има још који сугласник, нпр.: **времена** (врјемена — врѣмена); **бремена** (брјемена — брѣмена); **грешан** (грјешан); **брегови** (брјегови); **мрежа** (мрјежа), итд. На то је налик: *шири*, *ширега* (м. ширји, ширјега према млађи, бељи, т. ј. младји, белји), по том: дерем, ждерем, умирем, задирем, понирем, итд. м. дерјем, ждерјем, умирјем, као што сведочи глођем т. ј. глодјем од глодати.

б. У облицима иза непчаника нпр.: помоћу, чађу, крмељу, м. помоћју, чађју, крмељју према сличним облицима: *стварју*, *речју*, итд. За тим: учен, плашен, м. учјен, (плашјен); чешем (м. чешјем). Црногорци још чешће избацују **ј** иза непчаника, говорећи: оружје, божа наруче, итд.

ПРЕГЛЕД.

ИСПРАВАК.

У чл. 14 под 1. ваља додати код 1. л. *наш*, *-а*, *-е* (за множину); код 2. л.: *ваш*, *-а*, *-е* (за множину).